

TÜRKLERDE ÜÇ METİN ÜZERİNDEN YER ALTI DÜNYASI

UNDERGROUND WORLD IN TURKS THROUGH THREE TEXTS

Esra BİLGE SAVCI*

ÖZ: Türklerin inanç yapısında; yaşanan dünya, ölümden sonra yaşanacak dünyalar ve bunlar arasında geçişler olabileceği tasavvuru yer almaktadır. Yeryüzü canlıların, yer üstü ve yer altı dünyaları ölenlerin ruhlarının yaşadığı yerlerdir. Bu dünyalarda da hayat, yeryüzündekine benzer bir düzen içinde yürür. Yazıda, inanç yapısında yer alan bu üçlü evren tasavvuru ele alınmakta ve Türk kültüründe yer alan üç anlatı çerçevesinde incelenip gösterdikleri özellikler bu bağlamda değerlendirilmektedir. Birinci anlatıda Dede Korkut metinlerinden Salur Kazan'ın esir düşüp yer altı hapisanesine konduğu ve orada ortaya çıkan yer altı dünyası inancı tasvir edilmektedir. İkinci anlatı Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde yer alan yer altı Türk beyleri mezarlığı ve düzeni anlatısıdır. Üçüncü anlatı ise, Kırgızların destan kahramanı Er Töştük tarafından yer altı yolculuklarında yaptığı kahramanlıkları anlattığı örnek bir metindir. Çalışmada belirtilen metinlerin mukayeseli olarak incelenmesi ile Türklerde nasıl bir evren mimarisi tasavvuru olduğu belirtilmeye çalışılmış ve birbirinden farklı görünen üç metnin Türk evren tasavvurunun açıklanmasında tamamlayıcı özellikleri olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Türk evren tasavvuru, yer altı, Dede Korkut, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Er Töştük.

ABSTRACT: In the belief structure of the Turks; the world inhabited, worlds to be lived after death and the thought that there may be transitions between them. The earthly is the place of living people, the above and underground worlds are the places where the souls of the dead live. In these worlds, life runs in a similar order to that on earth. In this study, triple universe idea, which is in the belief structure, is taken into consideration and its characteristics are evaluated within the framework of three narratives in Turkish culture. In the first narrative, one of the Dede Korkut texts, Salur Kazan was captured and put in an underground prison and the belief of the underground world that emerged there is depicted. The second narrative is the narrative of the underground Turkish beys cemetery and its order in Evliyâ Çelebi's Seyahatname. The third narrative, on the other hand, is an exemplary text in which the heroes of the Kyrgyz epic, Er Töştük, depicted the heroism he made during his underground journeys. By examining the texts mentioned in the study, it was tried to be stated what kind of a universe architecture imagination was in Turks and observed that three texts that seem different from each other have complementary features in explaining the Turkish universe imagination.

Keywords: Turkish universe imagination, underground, Dede Korkut, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Er Töştük.

* Dr. Öğretim Üyesi - İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / İstanbul - bilgeesra@gmail.com (Orcid ID: 0000-0002-0114-4650)

Giriş

Toplumların hayatında türlü dönemlerin <eski ve yeni> inanç yapılarının izleri veya tasavvurları, kimi soruların açıklamaları çeşitli anlatılara dönüştürülerek ya sözlü ortam yaratıcılığında yapılan uygulama ve bilgi aktarımları yolu ile kuşaktan kuşağa geçerek zamanımıza ulaşmıştır; ya da sözlü anlatıcılık metinleri, sözlü anlatım ortamından yazıya alınmış biçim ve içerikleri ile kadim ve yeni zamanlarda teşekkül eden izlerini de taşıyarak günümüze erişmiştir.

Türklerin de kadim zamanlardan itibaren oluşmuş, inançları içinde saklayıp taşıyan sözlü anlatıları vardır. Bunlar da kuşaktan kuşağa sözlü ortam anlatıcılığı yolu ile geçmiştir. Sözlü ortam anlatıcılarının anlatımları ve uygulamaları ile anlatıların içlerinde sakladığı inanca bağlı bilgiler bazı kişiler tarafından yazıya alınmıştır. Onların içlerinde sakladığı bilgilerle, tasvir ve tariflerle tarihi süreç boyunca muhtelif yazma ve basma kitaplarda da karşılaşılmaktadır. Bunlara 'oluş ve yaratılış' anlatıları denmektedir.

Her toplum hayatında görülen oluş ve yaratılış anlatılarına Batı bilim ve kültür dünyasında mit (myth) adı verilmekte; bu anlatıları inceleyen disipline ise mitoloji (mythology) denmektedir. Türk dilinde bu tür anlatılar için yaygın olarak daha ziyâde 'esâtîr' ve 'efsâne' terimlerinin kullanımı öne çıkmaktadır (Gölcük, 1995: 359-360).

Oluş ve yaratılış anlatıları olan efsâne metinlerinin oluşması üzerine her toplumun içinden geçip geldiği ve yaşadığı inanç yapılarının etkili olduğu açıktır. Bu inanç yapılarının yarattığı zihnî tasavvurlar, açıklamalar ve onların tasvirleri inanca dayalı metinlerin oluşmasında etkili olmuştur. Böylece sözlü ortam anlatıcılarının yarattığı sözlü anlatılar vücut bulmakta, sözlü yaratımlar yolu ile kalıplaşmakta ve inanç değişime uğramadıkça kuşaktan kuşağa aktarımı sürmeye devam etmektedir.

Toplumlar için esâtîr adı verilen anlatıların, kültür tarihi bakımından yapıcı ve öğretici işlevleri bulunmaktadır. Bu anlatılar toplumlara ve gelecek kuşaklara nasıl bir inanç yapısından geçip bugüne erişilmiş olduğunu göstermektedir.

Türklerin, inanç yapısı ve değişimleri göz önüne alındığında tarihî süreç boyunca büyük ölçüde Tanrıcılık-Kamlık olmakla birlikte Budizm, Manihaizm, Musevîlik ve İsevîlik gibi farklı inanç yapılarından geçtiği ve büyük çoğunluğunun sonunda İslâmiyet içinde yaşamaya karar kıldığı görülmektedir. Dolayısıyla, Türklerin efsâne metinlerinde veya çeşitli anlatılarında <hikâye, destan, masal, rivayet vb.> bütün bu inanç yapılarının izlerine rastlanması, bu dünya ve öbür dünya tasavvurlarına dair yaşam tahayyüllerine bağlı yaratılmış anlatılar ile karşılaşılması şaşırtıcı olmayacaktır. Bu açıdan bakıldığında, Merkezi Avrasya ve Sibiryâ kuşağı üzerinde yaşayan Türklerin olağanüstü harikuladeliğeler ile dolu hikâye, destan ve masal türü anlatıları çok zengin bir repertuvar oluşturmaktadır. Ayrıca, bu anlatıların Sovyet dönemi sınırlarının ve yasaklarının kalkması ile bilim dünyasında metin bağlamında yayımlanması, incelenmesiyle birlikte

geçmiş dair değerlendirmelerin ve çalışmaların yapılabilmesi yönünden önemli katkılar sağlamaktadır.

Türklerin, harikuladelikler ve inançlar ile dolu çeşitli anlatı metinlerinde yer üstü ve yer altı ülkeleri, onların yönetim yapıları, rakip ülkelerin aralarında cereyan eden mücadeleleri, yer üstü hayatı ile yer altı arasında gidip gelen kimi kahramanların yaşadığı maceraların tasvirleri yer almaktadır. Bu metinlerden, Manas Destanı kahramanları arasında yer alan Er Töştük, her iki dünya arasında gidip gelen olağanüstü bir kişiliğe sahiptir. Er Töştük, etrafında oluşan anlatılarda her iki dünyada yaşama yetenek ve kapasitesine sahip bir kahraman olarak tasvir edilir, anlatılır. Bu bağlamda çeşitli yırıcı/comokçu denen Kırgız destan anlatıcılarından Er Töştük anlatısının muhtelif eş metinleri (varyantları) derlenmiştir ve Sayakbay Karaleyev anlatısı yazıya alınıp yayınlanmıştır.¹ İki dünyanın bir zaman nasıl algılanmış olduğunu öğrenme bakımından üzerinde durulması icap eden bir metindir.

Altay, Sahayeri ve genelde Sibiryaya kuşağı anlatılarında Türklerin yer üstü ve yer altı dünyalarında ve bunların muhtelif katlarında yaşayanların geçirmiş olduğu türlü maceralar anlatıya dönüştürülmüştür. Yaratıcıları ve anlatıcıları onları anlatıya dönüştüren kam ozanlar, diye tanımlamak mümkündür. Sibiryaya kuşağı Türkleri arasında bu tür anlatı yaratıcılarına ve anlatıcılarına göre Türk dilinde kayçı (Dilek, 1998: 309) olongkohut, jırav, akın, jırsı (Yıldız Ata, 2015) şeklinde muhtelif adlar verilir.

Adları belirtilen anlatıcılar, kahramanların yer üstü ve yer altı dünyalarında yaşadığı maceraları anlatıya dönüştürürler. Bu türden yaratılmış kahramanlık destan metinlerine bakıldığında, kahramanın yer üstünde, yeryüzünde ve yer altında varlık gösterdiği öne çıkmaktadır. Kahraman, bu üç dünya içinde yaptığı mücadeleleri ulusu ve ailesi için yapması gereken görevler olarak algılanmaktadır.

Kahramanın mükemmellik modellemesinde, onun, üç dünya arasında geçiş yapabilme ve bu dünyalarda varlık gösterebilme yeteneği ile donatılmış olması şarttır. Bu açıdan bakıldığında kahramanın üst ve alt dünya arasında yaptığı yolculuklar, onun erginlenmesinin tamamlanışını ve model kahraman olmasını sağlayan yegâne yolculuklar olarak ortaya çıkmaktadır.

Erginlenme yolculukları, anlatımdan yakın zamanda yazıya alınan destan metinlerinin yanı sıra, tarihi süreç içinde onların yazıya alınmış elyazması şekillerinde ve türlü metinler içinde de karşımıza çıkmaktadırlar. Sözün aktarıcıları ve bunların yazıya alıcıları tarafından sözlü gelenekten yazılı geleneğe intikal eden bu tür metinler onları yitip gitmekten kurtarmıştır.

¹ Çalışmada Yılmaz Ünsal Yeşildal'ın 2015 yılında hazırladığı doktora tezinde transkripte ettiği A. Akmatiev'in editörlüğünde hazırlanarak Kırgız Cumhuriyeti Millî İlimler Akademisi tarafından Halk Edebiyatı (El Adabiyatı) serisinin ikinci cildi şeklinde 1996 yılında Bişkek'te yayımlanan Er Töştük adlı metin kullanılmıştır. Bk. (Yeşildal, 2015).

Türklerde Dünya Tasavvurları

Tanrı'nın yaratıcılığı üzerine Orhun Abideleri'nde "Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış" (Kül Tigin Âbidesi D/1; Bilge Kağan Âbidesi D/2) ifadesi iki abidenin doğu yüzlerinde geçmektedir. Gök ve yerin arasında yer alan kişi oğlunun bir düzen kurduğuna abidelerin diğer satırlarında da değinilmektedir. Kozmogoniye dair abidelerde yer alan ifadeler, Göktürkler ve sonraki dönemlerde yaşayan Türk toplulukları arasında Tengri kelimesinin gök kelimesi ile eşleşmesi ve göğe kutsallık atfedilmesi noktasında dünya tasavvurları üzerinde etkilidir. Emel Esin, Köktürk metinlerinde Tengri (gök) ve iduk (kutsal) olarak nitelendirilen yağız-yir (yer) evrensel iki zıt ve tamamlayıcı ilke, yani dikotomi halinde belirlediğini ve Kök Türk kağanlarının da "göksel hükümdarlar" olarak kabul edildiğini belirtmektedir (Esin, 2001: 21). Aynı zamanda yaratıcının, kut'u ancak uygun bulduğu hükümdara verdiğine inanılmaktadır. Yeryüzünün, yir-sub'un² koruyuculuğu yağız yerde devam etmektedir. Koruyucu kutsal ruhlar olarak bilinen yir-sub ruhları <ruhlar topluluğu> (Radloff, 2008), yaşanılan dünyaları koruyan ve düzenin devamlılığını sağlayan önemli güçlerdir. Yir-sub'un vatan kavramı ve atalar ruhu ile de bağlantısı bulunmaktadır. Esin, Türk tengri ile Türk bodunu'nu yok olmaktan korumak isteyen Türk iduk yeri-sub'unun ata ruhlarıyla ilgili olabileceğini ve Sibiry'a'da Kök Türk döneminden olan Türkçe kitabeli mezarlarda tengri-il (ilahi vatan) anlamında kullanılmış olabileceğini ifade etmiştir (Esin, 2001: 78). Koruyucu ruhlara yılın belli zamanlarında ayinler düzenlenmiştir (Esin, 2001; İnan, 1986). Ayinlerde sunulan kurbanlar vasıtasıyla yaratıcının, iduk yir- sub'un ve ata ruhlarının memnun edilmesi amaçlanmıştır. Kişioğlunun konumlandığı ve bu katın üst noktasında kağanın oturduğu abidelerin metinlerinden anlaşılmaktadır. Kamlık dini zamanında Türklerde dünya tasavvurunun katmanlı olduğu bu katmanların yaratılış sırasına göre bir düzen içerisinde buldukları görülmektedir.

Türklerde göğün Tanrı ile özdeşleşmesi kadim Türk inanç yapısının temel noktalarından biridir. A. İnan (1986: 26), "Gök Türk ve Uygur hanlığı zamanında maddî bir varlık olarak tasavvur edilen "gök" ile onun sahibi olduğu ruh ayırt edilmemiş olsa gerektir "demıştır. İ. Taş (2011: 51), Budokov'ın kayıtlarında Tengri kelimesinin, anlam itibariyle "gök" anlamına geldiğini ve "Tengri" nin hem fiziki gök hem manevi Gök'ü, Tanrı'yı ifade etmek için kullanıldığını aktarmıştır. Tengri kelimesinin açılımını Zeki Velidî Togan (1981: 16), " <<teng>> <<eri>>, yani semanın sahibi demek olacağı" şeklinde vermiştir. 'Semanın efendisinin' [=Semanın, Evrenin veya Göğün Efendisi, Yaratıcısı]³ kâinatı yaratması ve onun diğer unsurları yönetme özelliği Türk evren tasavvurunda önemlidir. Semavi ruhlar, Ülgen, Ülgen'in

² "yir-sub ruhları", Türkiye Türkçesinde "yer su ruhları" olarak bilinir ve ruhlar topluluğu anlamını taşımaktadır.

³ Z. V. Togan'ın kelimenin açılımını "Semanın efendisi" şeklinde vermiştir "[=Semanın, Evrenin veya Kâinatın Efendisi, Yaratıcısı]" şeklinde kullanımı Dursun Yıldırım'a aittir.

çocukları <Karşit, Puura Kaan, Burça Kaan, Kara kuş, Yajil Kaan, Paktı Kaan, Er Kaanın ve Afif Kızlar>, vazifedar ruhlar Yayık, Suyla, Karlık, Utkuçi (İnan, 2018: 73-76) şeklindedir. Bu hususların Orhun Abideleri'ndeki anlatımlardan sonra görünmeye başlamış olduğu düşünülebilir. Yir-sub'un üzerinde yaşanan dünyayı temsil eden ruhlar topluluğu içerisinde değerlendirilerek insanlarla ilgili birçok olayı düzenledikleri bilinmektedir (Çoruhlu, 2002: 34). Yer ruhları Yo Kan <Ülgen'e en yakın yerde bulunur>, So Kan, ve Temir Kan <kötülüklerden temizleme göreviyle>, Umay <kadın ve çocukları koruma göreviyle>, Talay Han- Yayık Kan <yeryüzündeki suların yöneticisi ve ölülerin ruhlarının korunması göreviyle> başta olmak üzere ev iyesi dediğimiz diğer ruhlar ile koruyuculuk görevlerini üstlenirler (Çoruhlu, 2002; Radloff, 2008).

Yer altı dünyası tasavvurunda da yağız yerde olduğu gibi çeşitli görevlerde ve konumlarda ruhlar bulunmaktadır. Kötülük ile ilişkilendirilen bu ruhların başında Erlik bulunmaktadır. Yer altı dünyası 5 ya da 9 kat olarak tasavvur edilmiştir. Aşağı dünyada yer alan ruhlar, yer üstüne çeşitli kötülükler <hastalıklar, felaketler, talihsizlikler> göndererek kişi oğlunun bunlardan kurtulmak için kendilerine kurban vermelerini ya da istedikleri şeyleri yapmalarını sağlamaya çalışırlar. Erlik, Erlik'in çocukları <Karaş Mattır, Şıngay, Kömür Kan, Badış Biy, Yabaş, Temir Kan, Uçar Kan, Kerey Kan> kara neme adı verilen kötü ruhlar Al Karısı <lohusalara rahatsızlık vermesi göreviyle>, Kara Koncolos, Kara- Kura <erkekleri boğmaya çalışmasıyla> yer altı dünyasında hüküm süren ruhlardır (Çoruhlu, 2002). Bu hususların 19. yüzyılın ortalarından itibaren tespit edilmeye başlandığı ve bu zamana kadar da Sibirya Türklerinin evren tasarımında, yaşadıkları değişim ve dönüşümlere bağlı bir şekilde önemli değişiklikler yaşanmış olabileceğinin göz önünde bulundurulmasının faydalı olacağı düşünülmektedir. Aynı zamanda, Sibirya Türklerinden derlenen mitik anlatılarda Şamanizm, Manihaizm, Budizm, Musevilik ve İseviliğe ait pek çok unsur tespit edilebilmektedir. Ögel (2003), Manihaizm bilinmeden Türk mitolojisini anlamının tam anlamıyla mümkün olamayacağını kaydetmektedir.

'Semanın efendisinin' yani kâinatın yaratıcısının kapsayıcılığı içerisinde, göğün katmanlarının 3, 7, 9, 12, 16, 17 olarak <toplulukların yaratılış kozmogonisinde sayı değişmekle birlikte>⁴ bu katmanlarda oturan ve 'semanın efendisi'nden kut alan varlıklar olduğu araştırmacıların çalışmalarında farklı ifadelerle yer almaktadır (İnan, 1986; Esin, 2001; Taş, 2011). Gök ile yer arasında göğün altında bulunan katmanlardan yağız yir ile yer altı arasında geçişi sağlayan ve yerin altında var olduğu tasavvur edilen dünyanın arasında bağlantı kuran delikler, bacalar ve göbek olarak

⁴ Hikmet Tanyu konu ile ilgili çalışmasında (1980: 135), *Gök kubbeyi bir çadır gibi düşünen Batı Türkleri'ne göre gök "yedi kat" tı. Doğu Türkleri ise 9 kat tanyıyorlardı. Daha sonra onlar da 7 kat göğü benimsediler. Altay Türklerinde 12, 16, 17 katlı gökler katı da ileri sürülmüştür. 9. kat veya 7. kat Tanrı katıydı. Din görevlisi Kam (Şaman) 5. kata kadar çıkabilirdi. "Göğün" kapı bekçileri" çift başlı kartallardı demmiştir.*

adlandırılan merkezlerin yer aldığı tasavvur edilmektedir. Çalışmanın odak noktasında yer alan metinlerde bu geçişlerin metinler açısından nasıl olduğu aşağıda incelenmeye çalışılacaktır.

Sözlü Metinden Yazılı Metne Aktarım Sorunu

Sözel ortam yaratıcılığı içerisinde tekâmülünü tamamlamış metinler yazılı kültür döneminde yazıya alınma yolu ile ikinci bir boyuta taşınırlar. Bazı metinlerin hangi dönem ürünü olduğu tespit edilebilirken Dede Korkut metinleri gibi metinlerin yazılı döneme geçiş süreci hakkında tam bir bilgiye sahip olmak mümkün değildir. Sözlü ortam kültürünü oluşturan tüm bileşenleri Dursun Yıldırım (2002: 134), *Dede Korkut metinlerinin geçiş geldiği kaynak sorunu üzerine şunları söyler:*

Elimizdeki metinlerin geldiği kaynak veya kaynaklar, kendi tarihî filolojik bağlamları ve durumları içinde ve tarihî kayıtların verdiği bilgilerin ışığında bu açıdan derinliğine irdelenmeden, sorgulanmadan, sözel ortam yaratıcılığı icralarının özellikleri üzerinde durulmadan, sadece içeriğin yaptığı çağrışımlara ve kimi sathî değerlendirmelere dayalı biçimde sürekli tekrar edilen ortak bir 'kanaat' ile elbette açıklanamaz.

Sözel ortam yaratıcılığı metinlerinin kaynak ve tarihi filolojik bağlamları dolayısıyla bağlamların metinler üzerindeki işlevlerinin değerlendirilmesi Dursun Yıldırım'ın da belirttiği gibi son derece önemlidir.

Bağlamı içerisinde önemi bulunan anlatıların değerlendirilmesi ve kültür kodlarının, bağlamlarında nasıl bir işlev yüklenmiş oldukları sorunun diğer bir boyutudur. Sözlü ortam yaratıcılığının ve sonrasında aktarıcılığının metnin icrası sırasında ve icrasına bağlı olarak bünyesindeki özelliklerin aktarımında riayet edilen unsurların metnin içerik ve aktarım yapısından çıkarılarak bunların tarihi zemin içerisinde değerlendirilmesi gereklidir.

Dil üzerine çalışmalar yapan uzmanlar metinlerin yaratım ya da aktarım zamanlarını kelimeler üzerinden tespit etmeye çalışırken, anlam bilim üzerine çalışan araştırmacılar ise metnin içinde bulunmayan ancak metnin oluşması için gerekli olan bağlamlara değinmek ve bunları irdelemek zorundadırlar. Ancak bu şekilde metin, metnin oluşum şartlarına bağlı olarak biçimlenişi, içerik örgüsü, anlamlandırılışı ve işlevi üzerine bir değerlendirme yapılabilir. Anlam, metin vücuda gelmeden önce de onun var olduğu yerde tüm zamanlar boyunca onların yaratıcılarının bilgisi, yetenekleri ve yaratım gücü ile varlık gösterir. Buna karşılık yaratının yeniden biçimlendirilişi, eş metinler oluşturması daha sonraki dönemlerde gerçekleştirilir.

Böyle bir bakış açısı ile farklı bağlam ve zamanlarda yaratılan ve yazıya alınan metinlerde yeryüzünden yer altına bir başka boyut olan mimari üzerinden bize anlatan Ahlat kasabasında karşılaşılan mezar odalarını bir metin bağlamında ele alıp değerlendirmek, incelemek mümkündür.

Vurgulanan duruma bağlı olarak Dede Korkut metinlerinden Salur Kazan'ın tutsaklığının anlatımı, Evliyâ Çelebi'nin seyahatlerini anlattığı metinler içerisinde yer alan Mahan Beyleri'nin Ahlat b6lgesinde bulunan yer altı mezar odaları tasviri, Kırgızların Er T6ştük <yir t6ştük, er-tüşlük>⁵ destanı içindeki anlatımlar ışığında bir yer altı d6nyası kurgulanışı yapılabilir ve bunların içerikleri değerlendirilebilir. T6rklerin yaşam bilgisi bakımından 6nemli bir alanı kapladığı anlaşılan ve birbirinden farklı gibi g6r6nen bu metinlerin aslında yaratım doğaları itibariyle birbirlerini tamamlayıcı 6ç metin şeklinde d6ř6n6l6p değerlendirilmesi m6mk6nd6r. Bu bakımdan T6rklerin hayatında yer alan 6çl6 d6nya modellemesi içinde yer altı d6nyası anlatılarının tahlilinin bize kıymetli bilgiler vereceği d6ř6n6lmektedir.

Aşağıda, yukarıda vurguladığımız metinlerin 6zellikleri 6zerinde durulacak ve bu 6ç metnin içerikleri tahlil edilerek onları oluşturan 6zellikler açıklanmaya çalışılacaktır.

T6rklerde Yer Altı D6nyası Metinleri ve Tahlili

Yer altı d6nyası ile ilgili olan 6ç metinden birincisi Muharrem Ergin'in (1969: 216- 218) Dede Korkud kitabı okumalarında Salur Kazan'ın tutsaklığı ile ilgili olan boy şu şekilde aktarılmıştır:

Neyse, Kazanı getirdiler, Tomanın Kalesinde bir kuyuya bıraktılar. Kuyunun ağzına bir değirmen taşı koydular. Yemeğini suyunu değirmen taşının deliğinden veriyorlardı Bir g6n tek6r6n karısı der: Varayım Kazanı g6reyim, nasıl bir insandır ki bunca adamlara darbe vuruyormuş dedi. Hatun gelip zindancıya kapıyı açtırdı. Seslendi, der: Kazan Bey nedir hâlin, dirliğin yer altında mı hoştur, yoksa yer y6z6nde mi hoştur, hem şimdi ne yiyorsun, ne içiyorsun ve neye biniyorsun dedi. Kazan der: 6l6lerine yemek verdiğin vakit ellerinden alıyorum, hem 6l6lerinizin yorgasına biniyorum, yaşlılarını yedekte çekiyorum dedi. Tek6r6n karısı der: Dinin için Kazan Bey, yedi yaşında bir kızçağızım 6lm6řt6r, kerem eyle ona binme dedi. Kazan der: 6l6lerinizde ondan yorga yoktur, hep ona biniyorum dedi. Kadın der: Vay, senin elinden ne yer y6z6nde dirimiz ve ne yer altında 6l6m6z kurtulormuş dedi. Geldi tek6re der: Kerem eyle o tatarı kuyudan çıkar, kızçağızın belini koparıyor, yer altında kızçağızıma biniyormuş, diğer 6l6lerimizi topluyormuş, hem 6l6lerimiz için verdiğimiz yemeği ellerinden çekip alıp yiyormuş, onun elinden ne 6l6m6z ne dirimiz kurtulormuş, dinin aşkına o eri kuyudan çıkar dedi.

Çalışmada incelenen ikinci metin Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin d6rd6nc6 cildinde Ahlat Beyleri ile ilgili anlatı metnidir:

Hâla Ahlat şehri'nde yatan emirleri bildirir:

Evvelâ Kara Celâyir Han, Kara Yusuf Han, Kara Turmuş Han, Kara Bora Han ve Kara şeyhî Han, bunlar da b6t6n hatunlarıyla Ahlat şehri içinde yer altlarında tahtlar 6zerinde yatarlar, tarihleriyle yazılıdır.

Bu yukarıda yazılan Osmanoğulları ataları t6rbeler içinde tahtlar ve mastabalar 6zere kadife kıyafetleriyle ve nicesi beyaz kefenleriyle, saçları ve

⁵ Hem yer altında hem de yer 6st6nde yaşayabilen kahramandır.

sakallarıyla bütün vücutları taptaze durup serir (taht) üzere padişahca yatarlar. Birisi de toprak içinde gömülü değildir. Nicesinin vücutları pamuk gibi beyaz ve yumuşaktır. Nicesi kurumuş, iskelet olmuştur ama üzerlerinde kıyafetleri durmaktadır. Boyları posları uzun ve iri adamlar ama hepsi yüksek türbelerinin karanlık bodrum yerlerinde yatarlar. Hatta bir Zenci çehreli bir köle elinde asasıyla ayak üzre bekçi gibi duvara dayanıp durur. Ama gayet heybetli ve korkutucu çehredir. Türbedarları yoktur. Kapılar yine Revan fatihi Murad Han ziyaret edeli kapalıdır.

Tamamı 14 adet yüksek türbelerdir [kübnet] ki her biri göklere baş uzatmış kubbe içinde mermer sandukaları etrafında ve kapıları üzerinde isimleri yazılı olduğundan yazdım, pencere deliklerinden ipler ile bodrumlarına inip ziyaret ettim ve bu beyti yazdım:

Ecel sühânı hak eyler hadîdi

Nice koya cihân içre kadîdi

Arap ve Acem'de Ahlat İskeletleri meşhurdur. Diğer melikler de serin yerlerde yatarlar ama nicesinin sakalları dökülmüştür.

Ama Osmançık dedeleri taptaze dururlar. Allah hepsine rahmet eylesin... (Evliyâ Çelebi, 2010: 200-201).

İncelemeye konu olan üçüncü metin, Sayakbay Karalayev'den derlenen Er Töştük Destanı'nın kahramanı Er Töştük'ün yer altına geçişini anlatan kısımdır:

*Ceti baştuu cezkempir,
Sıykırçı eken, zerçi eken,
Cerdin üstün, cer aldın
Cetik baykap körçü eken.*

*Yedi başlı cezkempir,
Sihirci imiş, büyücü imiş,
Yerin üstünü ve altını
Uzağı gören imiş.*

*6035- Epsiz eken al kempir,
Elemanın Töştüktü
Erikpey kuup alganı.
Cer teşigi çuñkurga
Buta boyu kalganı.*

*6035- Beceriksizmiş o kempir,
Elemanın Töştük'ünü
Üşenmeden kovaladı.
Yer deliği çukurun
Çok az kaldı.*

*6040- Mına oşondo bul kempir
Amalı katuu arttı emi,
Cer tanabın tarttı emi.
Kolundagı iyrekti
Oñdop kolgo aldı emi.*

*6040- İşte o zaman bu kempirin
Hilesi daha da artmıştı,
Yer ipini çektı şimdi.
Elindeki tırpanı
Düzgün bir şekilde eline aldı.*

*6045- «Bölüngürdün, kara cer,
Bölünö berip ötkün! — dep,
Carılırdın, kara cer,
Carılıp catıp kalgın!» — dep,
Bul amaldı kıldı ele,*

*6045- «Yarıl, kara yer,
Ayrıl! — diye,
Yarıl, kara yer,
Yarılıp kal!» — diye,
Bu hileyi yaptı,*

*6050- Kolundagı iyrekti
Er Töştüktün başınan
Alıs kelip urdu ele.
Carıla berip dem öttü,*

*6050- Elindeki tırpanı
Er Töştük'ün başına
Uzaktan gelip vurdu o zaman.
Yarılıp aniden,*

Tegerenip cer ketti,

*6055- Oñurayıp cer öttü,
Oodarılıp cer ketti.
Çalkuyruk oozun bura albay,
Cer üstünö tura albay
Köt cagınan kurkurap,*

*6060- Töştük kirip ketti emi,
Bugün körgön erteñ cok,
Uşunday eken düynö bok.
Kulak sulkup, çaç calkun
Cerge kirdi Er Töştük,*

*6065- Carıkçılık şoola cok
Körgö kirdi Er Töştük.
Aygay kulak tundurgan
Duuga kirdi Er Töştük.
Ayıkpagan çoñ tozok*

*6070- Çuuga kirdi Er Töştük.
Adam kayra çıkkısız
Orgo kirdi Er Töştük.
Canduu adam kayrılıgıs.
Colgo kirdi Er Töştük.*

*6075- Arılbağan eñ caman
Şorgo kirdi Er Töştük.*

Yer alt üst oldu,

*6055- Birden bire değışti,
Devrilip alt üst oldu.
Çalkuyruk'un duramayıp,
Yer üstünde durmayıp
Arkasından gurlayıp,*

*6060- Töştük de girdi o zaman,
Bugün gördüğün yarın yok,
Böyle imiş fani dünya.
Kulağın duymadığı, saçın yolunduğu
Yere girdi Er Töştük*

*6065- Hiç ışık olmayan
Mezara girdi Er Töştük.
Şiddeti kulağı sağır eden
Gürültüye girdi Er Töştük.
İyileşmeyen büyük ıstırap*

*6070- Gürültüye girdi Er Töştük.
Adamın geri çıkamadığı
Çukura girdi Er Töştük.
Kimsenin canlı dönemediğı
Yola girdi Er Töştük.*

*6075- Kurtulunamayan en kötü
Felakete girdi Er Töştük. (Yeşildal,
2015: 643-644).*

Dede Korkut metinlerinden biri olan Salur Kazan'ın tutsak edilışinin anlatıldığı boy metninin içeriğine bakıldığında küçük ölüm denilen uyku neticesinde bir beyin tutsak edilerek düşman eline geçmesi ve tutsaklık yaşadığı yer altında kendisine yer üstünden seslenen Tekürün karısı ile aralarında geçen diyaloglar bu anlatıda yer altı dünyası metninin giriş kısmını oluşturmaktadır. Kâfir tarafından tutsak edilerek kuyuya atılan Salur Kazan, geçici bir ölüm sürecini yaşadığı, başka bir deyişle, yeniden dirilmek üzere ölmüş olduğu düşünülürse, kafir beyinin karısı ile Salur Kazan'ın sözleri üzerinden artık Müslüman olan Oğuzların eski inanç sistemlerine dönük mizahi yönleri olan bir eleştiri de söz konusu olabileceği yönünde değerlendirilebilir. Farklı inançları temsil eden Oğuz ve Kıpçak Türkleri arasında yer altı dünyası ile bağlı farklı algı burada görülmektedir. Tekürün karısının inanç yapısı ve saflığı Salur Kazan'ın onu sözleri ile korkutmasına neden olmakta ve kurtulmasını sağlamaktadır.

Dede Korkut metinleri zengin kültür mirası içeriğiyle kendisine özgü, başkalarına benzemeyen bir metin özelliği göstermektedir. Salur Kazan'ın tutsak edildiği boy metni içerisinde yer alan kahramanın yer altına indirilmesi, oranın tasvirinin kahramanın ağzından yapılması ve yer üstünde

kendisini ziyarete gelen Tekürün hanımı ile aralarında geçen diyaloglardan kurulu yer altı anlatısı bize Türklerin başka bir açıdan yer altı ve yer üstü dünyalarını algılaması bakımından önemli ipuçları vermektedir. İsevî kültürde olduğu düşünülen ölümlere yemek sunma, ölümlerden haber alma gibi unsurlar metin içerisinde varlığını sürdürmektedir. Bu açıdan bakıldığında Müslüman Oğuzların İsevî topluluklara özgü olan âdetleri bildikleri ve bunları kendi yararlarına kullanma kabiliyetine sahip oldukları görülmektedir. Aynı zamanda metin, yer altı ruhlarına yemek vererek onları hoşnut etmek adeti hakkında da metin ipucu vermektedir. Türklerde ölünün defnedilmesinin ardından ve ölümlere yılın belli zamanlarında yemek sunma geleneği <aş, yog basan, yog aşısı> olduğu bilinmektedir (Tryjarski, 2012: 386; İnan, 1986: 196). Atalar kültü ekseninde ata-ecdat mağaralarının önünde yıllık düzenlenen törenlerin içeriği de bu bağlamda değerlendirilmelidir.⁶

Evliyâ Çelebi'nin eseri Seyahatnâme'de Ahlat ve çevresi hakkındaki izlenimlerinin aktarıldığı dördüncü kitaptaki metinlerde seyyahın Ahlat Beylerinin mezar odalarına <akıt mezarlar> yaptığı ziyareti detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Seyyahın keşifte bulunduğu mezar odasında gördüğü mumyaların isimleri ve bunların akıbetleri hakkında Seyahatnâme'den ve Ahlat'ın yaşlılarından edindiği malumatları Abdürrahim Şerif (1932: 68), şöyle ifade eder:

Bu kümbette sapsarı olmuş iri vücutlü, gür sakallı birçok sargılara sarılmış musanna tabut içinde bulunna (Hasan Aka), diğeri de elinde asası olduğu halde ayakta duran kadife elbiseli, kara renkli bir adam tabutun ayak tarafında imiş. Evliyanın korku ile girip gördüğü bu zatlardır. Kitabedeki isimlerden birisi (Hasan Ali) ki hükümdarın veziridir. Diğeri de asıl hükümdar olan (Hasan Aka) dır. Çünkü beynelhak bu kümbete Hasan Padişahın türbesi denilmektedir. Hatta uzun zaman bir kısım halkta bu kümbetin Akkoyunlulardan Uzun Hasan'a ait olduğunu söyleyenler de vardır. Halbuki bir defa kitabenin tarihi sarih olarak okunmaktadır... Bu kümbetteki mumyalı zatlar 1324 senesine kadar duruyordu. Ziyaret maksadı ile giden ailelerden birisi mum yakarak geri dönmüş, bilâhare bu mum ahşap olan sediri yakmış ve buradan da cesetlerle tabut kül olmuştur.⁷

Faruk Sümer konuyla ilgili çalışmasında (1986: 459), Miladi 1672 (Hicri 1273) yılında ölen Şâdi ile ondan bir yıl sonra vefat eden Mahmud oğlu Hüsâmeddin Hasan Aka'ların şehrin eski idarecileri (baskak=daruga)

⁶ Konuyla ilgili olarak Esin (2001: 168), "Çin kaynaklarında Kök Türklerin yılda bir defa atalara kurban verdiği ve Kırgızların, ruhlar için kurbanları yere gömdüğü hakkındaki kayıtları doğrulamaktadır. Kırgızlar, ağaçlara da kurban verirdi. Yer- su ruhlarına, Kök Türkler beşinci (yaz gündönümü zamanı: Türkçe Ulug-ay) ve sekizinci (sonbahar ekinoksu) Çin aylarında kurban verirdi. Uygurlar ise, 567 tarihli Çin takvimine uyarak ilkbaharda, sonbaharda ve kış gündönümünde yer ayini yaparlardı. Uygurlar, üstüde aş (ruhlara aş) ve yek'lere (yer altı ruhları) kapı eşğine çiğ et, çiçek, bor (şarap) ve begni (bira) gibi hediyeler bırakırdı" şeklinde bilgiler vermiştir. Yer altı ruhlarına, ölümlere ve yir-sub'a ayinler düzenlendiği, ayinler içerisinde kanlı-kansız kurban sunumlarının yapıldığı E. Esin'in verdiği bilgilerden açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

⁷ Alıntıda bulunan yazım ve imlâ hataları eserde geçtiği şekli ile aktarılmıştır.

olduklarının şüphe götürmeyeceğini ve Hüsâmeddin Hasan Aka'nın Hasan Pâdişah adlı türbede yattığını belirtir.

Abdürrahim Şerif (1932: 69) ve İbrahim Kafesoğlu (1949: 174) çalışmalarında Evliyâ Çelebi'nin anlattığı mumyaların Hasan Pâdişah kümbetinde bulunduğunu ve bu kümbetin XIII. asrın ikinci yarısında yapılmış olduğunu aktarmaktadırlar. Bu bilgiler doğrultusunda Evliyâ Çelebi'nin kümbeti ve mumyaları tasvirleyerek anlatması tarihi zemin içerisinde varlık göstermiş kişiler hakkında bilgi edinilmesi açısından son derece önemlidir. Kümbet içerisinde yatan emirlerin tahtlar ve mastabalar üzerinde yattıklarını anlatan Evliyâ Çelebi, üzerlerinde kıyafetleri ile burada olan beylerin başında ayakta duran zenci çehreli bir nöbetçiden bahseder. Beylerin, yatış düzenlerinin muhtemelen hiyerarşik bir sıralama şeklinde olabileceğini düşünmekteyiz. Bu anlatıda dikkat çeken kısım, beylerin kıyafetleri ya da kefenleri ile mezar içerisinde konumlanmaları ve kümbet tarzı mezara seyyahın ipler yoluyla inerek aslında bir yer altı dünyasına geçiş yapmasını bize çağrıştırmasıdır. Bu anlatı, Türklerin Kamlık dini zamanındaki kurgan geleneği ve dünya tasavvurları hakkında uygulamalı bilgi aktarımında bulunmaktadır.

Er Töştük Destan'ının Karalayev nüshasında Çalkuyruk ile kahramanın yer altına düşüşü ve yerin altına tanımlanışı diğer metinler ile benzerlikler taşımaktadır.

Salur Kazan'ın tutsaklığının anlatıldığı metnin yapısında, Salur Kazan'ın kaleye getirilip bir kuyuya indirilmesi ve kuyunun ağzının değirmen taşıyla kapatılmasının anlatıldığı kısım ile Türkler arasında kadim dönemlerden kalma bir yer altı dünyası anlatısı ile karşılaşılmaktadır.

Evliyâ Çelebi'nin anlatı metninde seyyahın mezara iniş kısmında iplerin kullanılması ve mezarda yatanlarında kendilerinin iple indikleri gibi oraya indirilmiş oldukları vurgulanır. Evliyâ Çelebi tarafından anlatılan ipler yoluyla yer altına iniş anlatısı, eski Türklerde varlığını sürdüren bir yer altına iniş ve geçiş ritüellerinin özelliklerini taşımaktadır. Er-Töştük metninde yerin merkezinin yarılmasıyla birlikte kahramanın atı Çalkuyruk ile yer altına düşmesi ve orada türlü başarılar kazandıktan sonra tekrar ait olduğu dünyaya geri dönüşü de Türklerin inançları ile uygunluk gösterir. Bu inanç yapısı, Türkler arasında evrenin/kâinatın üç katmanlı-üç bölge mimaride olduğu kavrayışı ile açıklanmaktadır. M. Eliade (1999: 291-292) "Evrende üst üste üç büyük katman veya bölge vardır; bunlar merkezlerinden geçen bir eksenle birbirlerine bağlı oldukları için de birinden ötekine geçebilir. Doğal olarak bu eksen bir açıklıktan, bir "delikten" geçer; tanrılar yeryüzüne, ölümler de yer altına bu delikten geçerek inerler; esrik şamanın ruhu da göğe ve yeraltına yaptığı mistik yolculuklarda yine bu geçidi kullanır" demiştir. Yine M. Eliade (1999: 234), şamanların "öbür dünyanın girişi olan bir deliğin önüne gelir "Yer mesi" "Yer'in çeneleri" ya da yer tuniği "Yer'in duman deliği" tabir edilen bir yerden öbür tarafa geçiş yaptıklarını anlatmıştır. İ. Dilek (2010: 48), Altay destanlarında, açılıp

kapanan açılar-bacılar adlı bir delikten Hakas destanlarında Huban Arıĝ'da Arĝalıh, Han Mirgen'de tünük (baca deliĝi), Hara Hushun'da çir izigi (yer eşiĝi), Yakut destanlarından Culuruya Nurgun Booturr ve Er Sogotoh'da timir culuo aartık/aattih (demir kaygan geçit), culurĝa hara artık/aattih (kaygan kara geçit) isimli geçitlerde kahramanların yer altına geçiş yaptıklarını söylemiştir.

Uno Harva (2014: 41), Altaylar üzerine yapmış olduĝu bir çalışmasında Agapitov ja Hangolav'dan yararlanarak konumuz ile ilişkili şu çıkarımlarda bulunur:

Altay halklarının efsanelerinde aynı şekilde yer altına inen bir başka aralıĝa "yeryüzünün bacası" denir ve bu aralıĝın dünyanın merkezine indiğine inanılır. Orta Asya efsanelerine göre bu aralık Kuzeyde yer almaktadır. Bu aralıĝın, göĝün merkezinde yer alan aralıĝın yeryüzündeki karşılığı olduĝu çıkarılabilir.

Gökte olan bacalar ile yer altında olan bacalar arasında şamanların geçiş yapabildikleri ve kurbanları ya da ruhları ulaştırmak istedikleri noktaya bu geçişleri kullanarak gittikleri sonucu çıkmaktadır. Kamlık zamanının inanç sisteminden gelen anlatıcılık geleneğinin içerisinde şekillenerek metinlere nüfuz eden bu bakış açısı, ölümden sonra yaşamın devam ettiğine olan inançla birlikte düşünöldüğünde daha da anlam kazanır. Böylelikle bedenlerin ebedî istirahatgâhlarının kurgulanışını da bu düşünce ve inanış etkilemiştir.

Metinlerden anlaşıldığı üzere, Türklerin esatir veya esâtiri içine alan destan türü anlatı metinlerinde yer altına iniş bir geçitten, açıklıktan yahut yerin göbeğinin yarılması sureti ile gerçekleşir. Verdiğimiz metin alıntılarında bu geçiş açısından bir benzerlik bulunmaktadır. Kazan'ın yer altında bulunması ve yer üstünde bulunan Tekür'ün hatunu ile konuşmaları bir bakıma bu durumu açıklamaktadır. Yine Evliyâ Çelebi'nin yer altında bulunan mezara iniş anlatısı bize, o zamanın Türklerine göre ölenler için düzenlenmiş öbür dünya yaşamını hatırlatmaktadır. Bu düzenlenmiş olan mekânın içerisinde bulunan kişilerin, yeni yaşamlarında gerekli olan kıyafetleri ile bulunmaları bize dünyalar arasındaki yaşamın benzer olduĝu yönünde bilgiler vermektedir. W. Radloff (1956: 103) mezar içine konulan bedenlerin giyinmiş bir şekilde yerleştirilerek yanına yiyecek torbası ve bir binit konulduĝu aktarmaktadır. Aynı zamanda ölülerin keçeğe sarılması (Çoruhlu, 2016: 253) mevzusu da eski Türk geleneklerinden gelen temel özellikleri içerisinde barındırmaktadır. Bu açıdan bakıldığında kadim bir uygarlığın parçası olan bu inanışlar atalar kültürünün şekillendirdiği ritüellere dönüştüğü söylenebilir.

Kafesoĝlu (1949: 173) ve Karakaya (1997: 334) Hasan Padişah Kümbetinin iki katlı bir yapıdan oluştuğunu alt katta kare bir zemin içerisinde mummyalığın bulunduğunu üst katta ise daire içerisinde ziyaret yeri (mescid) olduğunu ve kümbetin üç duvarında mazgallarının olduğunu ilgili çalışmalarında belirtmişlerdir. Kafesoĝlu, kümbetlerin üst katında

bulunan yerin ibadet etmek ve Kuran okumak için kullanıldığını da aktarmıştır. Bu bilgiler nezdinde kümbetin formu ve işlevleri açısından eski gelenekten gelen atalar kültü/ölüler kültü açısından ataları anmak için ecdat mağaraları ve kurganlar önünde yılın belli zamanlarında gerçekleştirilen ayinlerinin gerçekleştirildiği yerler ile benzerlikler taşıdığını düşündürmektedir. Çoruhlu (2016: 450), bu konuyu şöyle ifade etmiştir:

Ahlat'ta Akıt denilen mezar anıtları da kurganların Türk İslâm modeli örneklerinden. Başka bir şey değildir" ...Kurganların üst ve alt bölümlerinde olduğu gibi, Türk İslâm mezar anıtlarının kubbe veya çatıları göğü ve gövde veya toprak altında kalan kısımları da yeri simgeliyordu. Birçok mezar anıtının planı, kare gövde içine oturan daire şeklinde kubbe izdüşümünü yani eski Türklerde genel evren-dünya şeması olan "kare içinde daire" tasarımını veriyordu.

Er Töştük anlatı metninde kahramanın yerin katmanları arasında geçiş yapabilme kapasitesine sahip olması⁸ ve aynı durumun Köroğlu anlatı metinlerinde kahramanın gûrda<mezarda> doğması ve buna istinaden gûrun oğlu=mezarın oğlu şeklinde isimlendirilmesi ile karşımıza çıkmaktadır. Kişioğlunun diğer dünya algısı sözlü yaratım metinlerinde yer alan kahramanların durumu, becerileri ve sahip oldukları görevler bakımından önemli etkilerinin olduğunu düşündürmektedir.

Yine yer altı metinlerinde karanlığa, bilinmezliğe düşüş ve orada yer altı dünyasının varlıkları ile mücadele önemli bir noktadır. Kahraman yer altının karanlığının bilinmezliğine becerileri ve bunların neticesinde kazandığı başarılarıyla bilinirlik kazandırmaktadır. Köroğlu'nun yer altının karanlığında ölü nefessiz bir anneden doğup yer üstü dünyasına çıkabilmesi, Er Töştük'ün yer altında yaşaması ve burada türlü başarılar kazanarak yer altı dünyasından yeryüzüne çıkışına bir kuşun yardımcı olmasıyla <delik katmanlarından geçerek> yer üstüne çıkması durumu her iki kahramanın görevleri arasında olan bilinmezliği bilinir kılmaktadır.

Kurganlar ölen kişinin diğer bir dünyaya <üst dünya veya alt dünya> geçiş yapmak üzere yeryüzünde kendileri için yapılan konaklama yerleri, yurtları barklarıdır. Yaşanılan dünyanın bir benzerinin diğer dünyadaki kurgulanışını ve düzenlenişini sağlayan sembolik bir yapı ve yağız yer ile ilişkili olması bakımından "bağlamında işlevli" bir durumu anlatırlar. Kurgana ölen kişinin kendisinin, yakınlarının ve yardımcılarının yontuları konulur. Ölen orada gömülü değildir. Ancak, sonraki yaşamında onun öyle yaşayacağı tasavvur edilir şekilde bir bark tanzim edilmiştir. Orada kişinin yeni hayatında ihtiyacı olacak her bir unsurun yanında olması sağlanır. Orta Asya kurgan geleneğinde bu araçlar, savaş araç gereçleri, yiyecek malzeme kapları ve kişinin binitidir. Yaşar Çoruhlu (2016: 26-27), konuyla ilgili çalışmasında "Türk toplulukları da "mezar", "cesedin korunduğu yer" ve ikinci yaşamın geçeceği yer, ev/saray olarak algılamıştır. Mezar ile bağlı

⁸ S. Karalayev 'den derlenen metnin tahlili için Yeşildal'ın çalışması kapsamlı bilgiler içermektedir.

yer/toprak ilişkisi”... olduğunu ve “...evin bir mikrokosmos sayılması, önemlidir. Mezar üzerindeki yığın/tepe göğe veya kutsal dağ mefhumuna işaret ediyor. Bu tepe, aynı zamanda sembolik bir kozmik eksenini belirtiyor olabilir. Belki de böylece ölen kişinin ruhu ile gökler arasında bir bağlantı düşünülmüştür.” Bu ifadeler, atalar kültürünün mezar yerlerinin tepeler yahut dağ üzerinde konumlanmasının bu eksenini tamamladığı ve atalar kültürünün bir uzantısını temsil ettiğine işaret etmektedir. Kurganların atalar kültürünün/ölüler kültürünün uygulanmasında önemli bir işlevi olduğu görülmektedir. Aybek ed-Devadâri'nin metninde ataların oluştuğu ve gömüldüğü mağaraların önünde yapılan törenlerde de bu durum açıklanmaktadır.

Yer altı dünyasına iniş ve yer altı dünyasında yaşamın devam ettiğine dair inanışlar ile ilişkili birçok ritüelden bahsedilebilir. Eski Türklerde ölü gömme törenleri ve ölümlerin gömüldüğü kurganlar bağlamında Ahlat'ta bulunan mezar odaları ile ilgili geçmişe dair olan inanmaların devam ettiğinin ve öldükten sonra yaşamdaki pratikler hakkında detaylı uygulamaların bulunduğu göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında iki metin arasındaki ortak çıkarılabilir ana unsurların yerin altına iniş ve sonrasında yaşamın yer altında devam ettiğine yönelik uygulamalar olduğu görülmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Türklerin inanç yapısında yaşanan dünya, ölümden sonra yaşanacak dünyalar ve bunlar arasında geçişler olabileceği tasavvuru yer almakta ve bu dünyalarda da hayatın yeryüzündekine benzer bir düzen içinde bulunduğu dair izler yer almaktadır. Çalışmada, Türklerin inanç yapısında yer alan üçlü evren tasavvuru üç anlatı metni esas alınarak <birinci anlatıda Dede Korkut metinlerinden Salur Kazan'ın esir düşüp yer altı hapisanesine konduğu ve orada ortaya çıkan yer altı dünyası inancı tasvir edilişi, ikinci anlatıda Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde yer alan yer altı Türk beyleri mezarlığı ve düzeni, üçüncü anlatıda Kırgızların destan kahramanı Er Töştük tarafından yer altı yolculuklarında yaptığı kahramanlıklar> değerlendirilmiştir.

Türkler için ata yurttan gelen ölü gömme gelenekleri, kurganlara gömülen kişilerin yaşamlarının diğer dünyada devam edeceğine ve buna yönelik ölen kişilerin ölümlerinden sonraki yaşamlarında ihtiyaç duyabilecekleri malzemeler ile gömülmelerini açıklar niteliktedir. Türkler savaşçı yönleri baskın bir topluluk olduğu için Orta Asya kurganlarında da görüldüğü üzere savaş malzemeleri ve atlarıyla gömülmektedirler. İnanırlarının dinin doğrultusunda gerçekleştirilen törenler ile diğer dünyaya geçen bedenlerin kozmik bir geçiş ile hayatlarını devam ettirdikleri düşünülmekte ve bu bağlamda atalar kültürü olarak adlandırılan bu inanış dini temeller içinde değerlendirildiğinde bir eksene oturmaktadır. Din değiştirmeler içerisinde de gömme pratiklerinin devam ettirildiği görülmektedir. Tasavvufta şekillenmiş olan İbrâhim Gülşeni'nin mezara

konuş şekli de erken İslami dönem ölü gömme pratikleri bakımından bir örnek teşkil etmektedir.

Bu tür metinlerde yer altı ve yer üstü seyahat arasında kullanılan ağacın bir uzantısı olarak metinler içerisinde alt dünyaya geçişi sağlayan ip önemli bir işlevi yerine getirmekte, üç katman arasındaki köprüyü sembolize ederek, dünyaları bağlayan bir eksen oluşturmaktadır.

Aynı zamanda Ahlat'ta yatan emirlerin Mahan padişahının yönetiminde yer alan her birinin devlet adamı olduğuna dair ipuçları tarihi izlek içerisinde Köroğlu Destanı ve diğer tarihi metinlerde geçen Mahan padişahı tanımlamasının ya da verilen tarihi kahramanların soyuna aynı zamanda o dönem içerisinde yaşadıkları coğrafyaya dair bilgiler barındırdığı düşünülmektedir.

Sonuç olarak, çalışmada incelenen metinlerin Türklerin yer üstü, yaşadıkları yer ve yer altı dünyası arasında geçişler yapılabileceğine olan inancı destekler nitelikte unsurlar taşıdığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Adürrahim Şerif (1932). *Ahlat kitabeleri*. İstanbul: Hamit Matbaası.
- Çoruhlu, Y. A. (2002). *Türk mitolojisinin ana hatları*. İstanbul: Kabalıcı.
- Çoruhlu, Y. A. (2016). *Eski Türklerin kutsal mezarları kurganlar – Orta ve İç Asya'nın kurgan mezarları üzerine bir deneme*. İstanbul: Ötügen.
- Dilek, İ. (1998). Altay Türk kayçılık geleneği ve kayçı N. U. Ulaşşev. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5, 309.
- Dilek, İ. (2010). Sibiryâ Türk destanlarında kahramanın yeraltı ve gökyüzü dünyalarıyla ilişkileri üzerine bazı tespitler. *Milli Folklor*, 22(85), 46-56.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm ilk esrime teknikleri*. Ankara: İmge.
- Ergin, M. (1969). *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ergin, M. (2011). *Orhun abideleri*. İstanbul: Boğaziçi.
- Esin, E. (2001). *Türk mitolojisine giriş*. İstanbul: Kabalıcı.
- Evliyâ Çelebi (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriş-Van*. (hızl.: S. A. Kahraman- Y. Dağlı). 4. Kitap 1. Cilt, İstanbul: Yapı Kredi.
- Gölcük, Ş. (1995). Esâtir. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, 359-360.
- Harva, U. (2014). *Altay panteonu mitler, ritüeller, inançlar ve tanrılar*. (Çev.: Ömer Suveren), İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve bugün Şamanizm materyaller ve araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İnan, A. (2018). *Eski Türk dini tarihi*. Ankara: Altınordu.
- Kafesoğlu, İ. (1949). Ahlat ve çevresinde, 1945'te yapılan tarîhi ve arkeolojik tedkik seyahati raporu. *Tarih Dergisi*, 1 (1), 167-200.
- Karakaya, E. (1997). Hasan Padişah Künbeti Ahlat'ta XIII. yüzyıla ait mezar anıtı. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 16, 334.

- Ögel, B. (2003). *Türk mitolojisi (kaynakları ve açıklamaları ile destanlar I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Radloff, W. (1956). Sibirya'dan. (Çev.: Ahmet Temir). 2. Cilt, İstanbul: Maarif Basımevi.
- Radloff, W. (2008). *Türklük ve şamanlık*. (Ed.: A. Temir vd.). İstanbul: Örgün.
- Sümer, F. (1986). Ahlat şehri ve Ahlatşahlar, *Belleten*, L/197, Ağustos.
- Tanyu, H. (1980). *İslâmlıktan önce Türklerde tek tanrı inancı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Taş, İ. (2011). *Türk düşüncesinde kozmogoni-kozmoloji*. Konya: Kömen.
- Tryjarski, E. (2012). *Türkler ve ölüm*. (Çev.: Hafize Er), İstanbul: Pinhan.
- Togan, V. Z. A. (1981). *Umumi Türk tarihi'ne giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Yeşildal, Ü. Y. (2015). *Er Töştük destanı (inceleme-metin)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Yıldırım, D. (2002). 'Kitâb-ı Dedem Qorqud' metinleri hangi yaratıcılık ortamından geliyor?, *Türkbilig*, S. 3, 130-171.
- Yıldız Ata, N. (2015). *Türk dünyası destancılık geleneği ve destanlar*. Ankara: Akçağ.

"İyi Yayın Üzerine Kılavuzlar ve Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) Davranış Kuralları" çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir. / The following statements are included within the framework of "Guidelines on Good Publication and the Code of Conduct of the Publication Ethics Committee (COPE)":

İzinler ve Etik Kurul Belgesi/Permissions and Ethics Committee Certificate: Makale konusu ve kapsamı etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir. / The subject and scope of the article do not require an ethics committee approval.

Çıkar Çatışması Beyanı/ Declaration of Conflicting Interests: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / There is no potential conflict of interest for the author regarding the research, authorship or publication of this article.